

УКРАЇНСЬКА МОВА

УДК 81'26:177.1

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2019.3-1/01>**Болотнікова А. П.**

Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка

Гунченко Ю. В.

Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка

УВІЧЛИВІСТЬ І МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ

У статті описано категорію ввічливості з погляду міжнародної комунікації. Доведено, що ввічливість – це комунікативно-прагматична категорія, покликана регулювати процес спілкування й сприяти формуванню гармонійних, доброзичливих і паритетних взаємин за допомогою конкретних мовних одиниць, зокрема граматичних індикаторів звернення. З'ясовано, що в розрізненні позитивної й негативної ввічливості суттєву роль відіграє поняття дистанції. Описано комунікативно-прагматичний потенціал мовних засобів (граматичних індикаторів звернення) вираження категорії ввічливості й механізм вербалізації стратегій позитивної та негативної ввічливості на тлі порушення чи дотримання соціальної дистанції. Розкрито роль категорії ввічливості в процесі спілкування та її лінгвопрагматичні ознаки. З'ясовано й описано особливості комунікативно-прагматичної категорії ввічливості. Установлено, що ввічливість реалізується через складну систему стратегій і тактик, спрямованих на досягнення ефективного спілкування. Окреслено національно-культурну специфіку категорії ввічливості. Звернено увагу на те, що розуміння ввічливості в різних етнокультурних спільнотах неоднакове й ці відмінності відображено в мові та мовленні. Пріоритетним у статті є аналіз моделі української ввічливості та її засад. Важливою ознакою національного маркування ввічливості є вибір шкали аналізу: абсолютної (семантичної) і відносної (прагматичної), де перша стосується мовного рівня, а друга – комунікативного. Граматичні індикатори звернення в системі мовного етикету характеризуються виразною національно-культурною специфікою, їх знання є важливим елементом комунікативної компетентності носіїв різних культур та умовою успішного міжкультурного спілкування. Автор зазначає, що національно-культурні фактори чинять значний вплив на елементи коду мови, а також на перебіг комунікації.

Ключові слова: категорія ввічливості, міжкультурна комунікація, комунікативна стратегія, комунікативна тактика, мовні індикатори, вокатив.

Постановка проблеми. Сьогодні контакти представників різних лінгвокультур стають звичним явищем. Некомпетентність або неадекватне відтворення норм вербальної, а також невербальної поведінки створює труднощі, зумовлює перешкоди у спілкуванні, може призвести до різноманітних девіацій у процесі міжкультурної комунікації. Увічливість, як вербальна, так і невербальна, є універсальним явищем, що характеризується етнічними особливостями й національною специфікою. Дослідники на матеріалі різних мов (японська, корейська, китайська, англійська, французька, чеська, польська, російська, українська тощо) вказують на те, що вона зумовлена, з одного боку, специфічним кліматичним харак-

тером, контактами з іншими народами, впливом релігії, рівнем культурного розвитку тощо, а з іншого боку, «душею народу», її характером, темпераментом, ментальністю. Натепер люди все частіше працюють у міжкультурному середовищі, а це зі свого боку створює ситуацію, у якій співробітники є частиною міжнародних корпорацій, будучи представниками різних країн, навіть континентів. Міжкультурні відмінності спостерігаються не лише на рівні віддалених країн, як Україна та Англія, а також між сусідніми країнами, такими як Україна й Польща.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Специфіка кожного етносу реалізована насамперед у спілкуванні. Ефективність інтеракції

залежить не тільки від здатності граматично правильно будувати висловлення, використовуючи формули мовного етикету, а й від національно-культурного знання специфіки вербальної та невербальної поведінки, соціально-культурних норм, а також стратегій і тактики комунікації. Як елемент національної культури, категорія ввічливості також вирізняється національною специфікою. Вона є відображенням національного менталітету. Справедливо стверджує Н. Журавльова: «Ввічливість як важливий елемент мовної культури відображає духовний світ її носіїв» [2, с. 7]. Ввічливість як національно-культурна категорія є предметом дослідження як українських (Н. Баландіна, С. Богдан, Е. Ветрова, Л. Гнатюк, Н. Гуйванюк, Н. Журавльова, О. Миронюк, М. Телеки, М. Човганюк, В. Шинкарук та інші), так і зарубіжних дослідників (В. Алпатов, А. Беляєв, Н. Белунова, Р. Бенаккіо, О. Земська, Н. Зорихіна-Нільссон, Н. Карабан, Т. Ларина, М. Марцяник, К. Ожуг, Р. Ратмайер, М. Сіфіану, К. Сікора, Й. Стернін, Н. Формановська, А. Харцярек, Р. Хуца та інші).

Дослідниця українського мовного етикету О. Миронюк трактує ввічливість як «повагу до комунікативного партнера, демонстрування дипломатичності, тактовності, делікатності», це «мистецтво виражати через зовнішні ознаки ту внутрішню повагу, яку ми відчуваємо до адресата» [5, с. 8]. Знавець етикету підкреслює, що ввічлива поведінка «повинна бути щирою й доброзичливою», а принципи її реалізації «уможливають соціальний аспект комунікації» [5, с. 9], і продовжує: вербальні засоби дають змогу «встановити і підтримувати між співрозмовниками соціальну дистанцію, яка часто зумовлена комунікативною ситуацією» [5, с. 10]. Цікавим видається міркування Й. Стерніна та З. Попової, що ввічливість є «складним соціальним і культурним явищем, елементом комунікативної свідомості членів національної спільноти» й пов'язана з поняттям «лику» як демонстрування індивідуальної самооцінки [6, с. 77]. Російська дослідниця Т. Ларіна небезпідставно пропонує аналізувати ввічливість як національно-культурну категорію, враховуючи «зразок культури і структуру соціальних взаємин, культурні цінності, норми і правила спілкування» [4, с. 162].

Польська дослідниця А. Вежбицька однозначно акцентує на тому, що формули ввічливості є елементами культури й належать до одиниць, які найкраще відображають культурно-історичні риси індивідів. Лінгвістка вважає, що комунікативні

стратегії, характерні для однієї мовної групи, не можуть бути описані лише з погляду «поведінки»; передовсім вони репрезентують внутрішню експресію замкнутої системи «культурних правил» або «культурних сценаріїв», порушення яких викликає емоційний дискомфорт [11].

Трактування категорії ввічливості в різних культурах неоднакове, і це відображено в мові та мовленні. Дослідниця категорії ввічливості в аспекті міжкультурної комунікації Т. Ларина підкреслює, що «тип культури впливає на структуру суспільних взаємин, життєвих цінностей, норм і принципів комунікативної поведінки» [4, с. 162]. В англо-американській культурі це демонстрування поваги до комунікативного партнера, цінування незалежності, прав і свобод кожної людини [4, 9, 10], а в українській – це вияв уваги й поваги до співрозмовника, дотримання принципів пристойності, декларування допомоги адресатові [1, с. 45] У кожній культурі існує концепт увічливості, зміст якого відображено в мові та мовленні й оприявлено різними лексичними, граматичними, функційними, прагматичними та дискурсивними індикаторами.

Незаперечним є факт, що ввічливість – це динамічна концепція, яка змінюється з часом. Це міркування доповнила й розширила Т. Ларина, яка зазначає, що «це також поняття варіативної кількості елементів, що змінюється залежно від територіальної та культурної належності. Крім часу, на поняття ввічливості впливає просторовий вектор» [4, с. 165].

Постановка завдання. Важливим є виявлення й аналіз вокативів як індикаторів вираження категорії ввічливості в українській та англійській комунікативних культурах, а також опис методів і форм номінації адресата з погляду прагматики. Крім того, стаття є спробою пояснити, як національно-культурні фактори впливають на елементи коду мови та перебіг комунікації.

Виклад основного матеріалу. Важливою особливістю ввічливості в аспекті міжкультурної комунікації є вибір шкали аналізу: абсолютної (семантичної) і відносної (прагматичної), де перша стосується рівня мови, а друга – спілкування. Висловлення *Не могли б Ви подати мені олівець? / Could you give me a pencil?*, з одного боку, це пряме питання, а з іншого – ввічливе заохочення, яке звучить менш категорично порівняно з прямим: *Подайте мені олівець! / Give me a pencil!* На думку Дж. Ліча, непрямі ілюкції більш увічливі, тому що вони забезпечують свободу вибору адресата й завдяки непрямому комунікативному акту змен-

шується ілокуційна сила висловлення [10, р. 108]. Хоча варто зазначити, що питання в значенні запиту характерне насамперед для англосаксонських культурних сценаріїв, українці ж частіше вдаються до прямих конструкцій із різноманітними мітигаторами на зразок: *прошу, будь ласка*.

Говорячи про прямі та непрямі комунікативні акти в різних комунікативних культурах, варто зазначити, що в слов'янських культурах прямолінійність асоціюється з чесністю, правдивістю, а непрямі акти сприймаються як марнування часу співрозмовника [5]. Дослідниця (не)ввічливої комунікативної поведінки в іспанській мові та американському й британському варіантах англійської Л. Альба-Хуес зазначає, що в деяких культурах прямолінійність і пряму неввічливість сприймають більш позитивно в мовленнєвих актах образи й критики, ніж застосування непрямих стратегій із тією самою метою [7, р. 37]. Цю думку підтримує польська дослідниця Ш. Блум-Кулка, аналізуючи прохання в американському варіанті англійської мови. Непрямі тактики й стратегії не завжди демонструють увічливість. Непрямі мовленнєві акти (натяки) не зараховують до чемних. Увічливість передбачає комунікативний баланс між прагматичною ясністю та неімпозитивністю. Зсув у той або інший бік позначається на увічливості: і прямі, і непрямі стратегії можуть бути сприйняті як грубі, оскільки не репрезентують поваги або ігнорують прагнення висловлюватися ясно [8, р. 131]. Увічливість культурно, контекстуально й прагматично зумовлена, а тому є потреба говорити про відносну (прагматичну) шкалу. Прохання *Чи не могли б Ви дати мені олівець? / Could you give me a pencil?* оцінюють залежно від контексту: або як гіперпоштивне, або як іронічне. Тобто «комунікативні стратегії й конвенційні засоби, які на абсолютній шкалі є ввічливими, на відносній – фамільярними, ось чому відносна (прагматична) шкала є значущою в процесі лінгвістичного аналізу категорії увічливості в межах конкретної лінгвокультурної спільноти» [1, с. 47].

Переконливим видається міркування М. Кронгауза, що «наприкінці ХХ – початку ХХІ століть стратегії ввічливої поведінки змінюються під впливом європейських та американських традицій» [3, с. 26]. У процесі несиметричної комунікації, коли втручання в особисту сферу співрозмовника є необхідним, мовці послуговуються формулами на зразок: *Чи не могли б ви мені допомогти? Чи не міг би пан / не могла б пані мені допомогти?* В україністиці поширеним явищем стає вживання мовних кліше західного зразка у

звертанні до високопосадових осіб (президентів, депутатів): *Пане Володимире* (у звертанні до Володимира Зеленського); *Пані Анно* (у звертанні до Анни Новосад). Під впливом різних лінгвокультур змінюються звертання в офіційному спілкуванні на осі «рівний» – «рівний» або «вищий» – «нижчий». Крім вокатива *пан/пані + ім'я + дієслово 2 ос.*, паралельно вживається вокатив *ім'я (повний варіант) + дієслово 2 ос.: (Пані) Олено, підготуйте, будь ласка, кварталний звіт*. На осі «нижчий» – «вищий» оптимальним є вокатив *пан/пані + ім'я* або *пан/пані + титулатура: Пане Олеже, Вам телефонують по другій лінії. Пане директоре, чи можу домовитися з Вами про зустріч на наступному тижні?*

Звертаючись до когось, особливо в ситуації міжкультурної комунікації, адресант повинен завжди пам'ятати, що однією з основних умов успіху й ефективності комунікації є «збереження лику» адресата [9]. Важливим є окреслення значення ввічливих вокативів як одного із засобів створення рамкових умов спілкування, а також забезпечення сприятливої атмосфери контактування в тій чи тій комунікативній ситуації.

Звертання *на Ви* в українській традиції та *на You* в англійській є не тільки формами «не-ти», а й усвідомленням того, що адресат не є родичем, другом, близькою людиною адресанта. У цьому випадку мовців розділяє соціальний статус, вік, стать тощо. В англійській мові є тільки займенник *ви*, що відповідає не-Ти, вказуючи тримати дистанцію спілкування.

Під час комунікативного акту адресант завжди постає перед проблемою вибору оптимального вокатива, який би найбільш чітко демонстрував його інтенцію. Такі адресативні форми не створюються щоразу, їх повинні знати мовці (особливо в ситуації міжкультурної інтеракції).

Увічливість, як будь-який складник культури суспільства, із часом еволюціонує. З-поміж науковців (М. Кронгауз [3], Т. Ларіна [4], О. Миронюк [5] та ін.) набула поширення думка, що мовлення людей зазнає суттєвих змін, а це позначається й на увічливості. Формується нова конвенція, яку умовно можна назвати «увічливість культури споживання» – мінімальна, спрощена, позбавлена додаткового змісту. Справедливо зауважує М. Кронгауз, що «стандартна мовленнєва поведінка перестає сприйматися як стандартна, а стає лише однією з можливих, допустимих. Вона може оцінюватися навіть як неправильна або не зовсім правильна носіями, які обирають інші стратегії поведінки, інший мовний етикет» [3, с. 264].

Висновки і пропозиції. Граматичні індикатори звернення в системі мовного етикету характеризуються виразною національно-культурною специфікою, їх знання є важливим елементом комунікативної компетентності носіїв інших культур та умовою успішного міжкультурного спілкування. Національно-культурні фактори мають значний вплив на елементи коду мови, а також на перебіг комунікації. Увічливість як національно-

культурна категорія пристосовує комунікативну поведінку людей і ґрунтується на таких принципах: дотримання правил пристойності й соціальної дистанції, демонстрування доброти, поваги до комунікативного партнера. Загалом демонстрування зацікавленості адресатом, з одного боку, і шанування його особистої автономії – з іншого, сприймають як обов'язкову умову ефективної інтеракції в будь-якій лінгвокультурі.

Список літератури:

1. Болотнікова А. П. Граматичні індикатори вираження категорії ввічливості в українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Запоріжжя 2018. 257 с.
2. Журавльова Н. М. Поетика української епістолярної ввічливості XIX – початку XX століття. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2012. 548 с.
3. Кронгауз М. А. Обращение как способ моделирования коммуникативного пространства. *Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке* / ред. Н. Д. Арутюнова. Москва, 1999. С. 124–134.
4. Ларина Т. В. Категория вежливости и стиль коммуникации. Сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций. Москва : Рукописные памятники Древ. Руси, 2009. 512 с.
5. Миронюк О. М. Історія українського мовного етикету. Звертання. Київ: Логос, 2006. 167 с.
6. Попова З. Д., Стернин И. А. Семантико-когнитивный анализ языка. Воронеж, 2006. 226 с.
7. Alba-Juez L. On the Impoliteness of Some Politeness Strategies: a Study and Comparison of Some Pragmatic Markers of Impoliteness in British and American English, Peninsular Spanish and Argentinian Spanish. *Studies in Intercultural, Cognitive and Social Pragmatics*. – Cambridge Scholars Publishing, 2007. P. 37–56.
8. Blum-Kulka S. Pragmatyka dyskursu. *Dyskurs jako struktura i proces* / pod. red. Teun A. van Dijk. Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 2001. S. 214–241.
9. Brown P., Levison S. Politeness : Some Universals in Language. Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1987. 345 p.
10. Leech G. N. Principles of Pragmatics. London ; New York : Longman, 1983. 250 p.
11. Wierzbicka A. Język – umysł – kultura / pod red. Jerzego Bartmińskiego. Warszawa : PWN, 1999. 593 s.

Bolotnikova A. P., Gunchenko Yu. V. POLITENESS AND INTERCULTURAL COMMUNICATION

The article describes the category of politeness in terms of intercultural communication. It has been found out that politeness is a communicative-pragmatic category intended to regulate the communication process and to promote the formation of harmonious, benevolent and parity relationships with the help of specific linguistic means. It has been found out that in distinguishing between positive and negative politeness the notion of distance plays a significant role. The communicative-pragmatic potential of language means of expressing the category of politeness and the mechanism of verbalization of strategies of positive and negative politeness against the background of violation or observance of social distance are described. It has been found out that politeness is a communicative-pragmatic category intended to regulate the communication process and to promote the formation of harmonious, benevolent and parity relationships with the help of specific linguistic means, in particular grammatical ones. The features of communicative-pragmatic category of politeness have been explained and described. It has been found out that politeness is realized through a complex system of strategies and tactics aimed at achieving effective communication. The national-cultural specificity of the politeness category has been outlined. Much attention is given to the fact that understanding of politeness differs in various ethno-cultural communities and those peculiarities reflect in language and speech. The key priority in the article is the analysis of the Ukrainian model of politeness and its principles (following the rules of decency, attending to the interlocutor, showing interest in the interlocutor's concerns, manifesting help to the recipient, showing respect for the partner in communication, appreciating independence, rights and freedoms of every person). The author notes that an important characteristic of the national marking of politeness is the choice of the analysis scale: absolute (semantic) and relative (pragmatic), the first scale is concerned with the linguistic level, whereas the second one deals with the communicative level, therefore the relative (pragmatic) scale proves to be more important for the linguistic analysis of politeness within the scope of a specific linguistic-cultural community.

Key words: category of politeness, intercultural communication, communicative strategy, communicative tactics, language indicators, vocative.